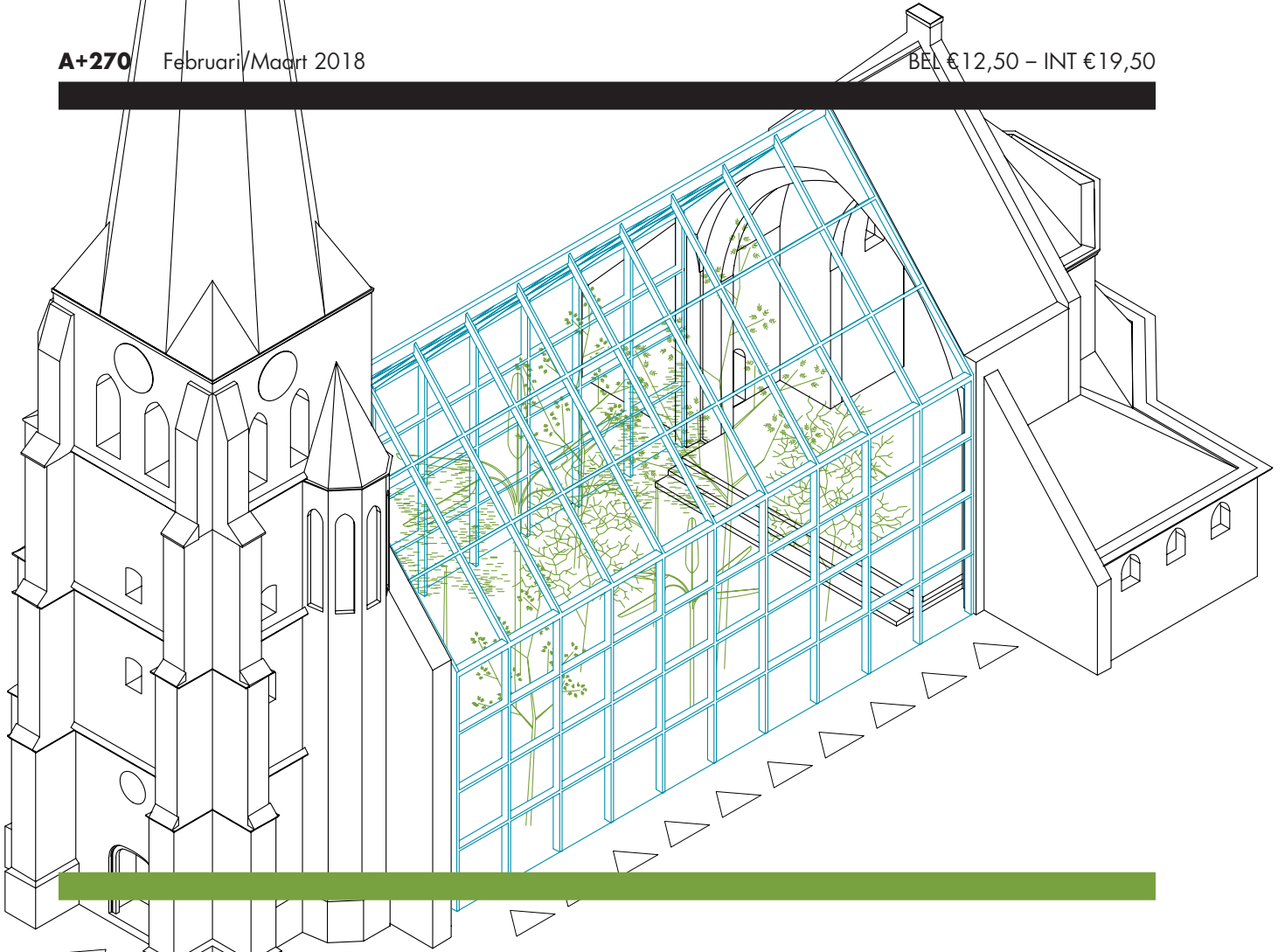

Architecture in Belgium

A+270 Februari/Maart 2018

BEL €12,50 - INT €19,50

Adaptive Re-Use

Architecture in Belgium

A+270 Februari/Maart 2018

5 Edito

In the picture

- 8 Een beroep op intelligentie *Zsuzsanna Böröcz*
13 Heldere lijn *Maurizio Cohen*
18 Contactruimte *Emeline Curien*
22 Toekomst voor erfgoed
Gitte Van den Bergh
27 Een schoolvoorbeeld *Hubert Lionnez*

Zoom in

- 32 Interview met Ralf Coussée & Klaas Goris:
"Gespalkt brutalisme" *Bart Tritsmans*

Fundamenten

- 40 Interview met Luc Verpoest & Leo Van Broeck
Lisa De Visscher
44 Sanatorium Tombeek *Pieter T'Jonck*
49 Bastin & Dupuis, kwetsbaar patrimonium
Raymond Balau, Maurizio Cohen & Jan Thomaes
52 Herbestemmen is maatwerk
Nicole Fröhlich & Sven Sterken
55 Verbeelding boven verveling *Birgit Cleppe*
58 Hoogovens: een tweede leven is mogelijk
Noémie Drouguet & Philippe Bodeux
60 Should I Stay or Should I Go? *Kristiaan Borret*

64 Noordwijk: nieuwe perspectieven
Pierre Lemaire

68 Herbestemming: een burgerinitiatief
Pierre Morel

Guest

- 72 Blik op 2017 *Charlotte Lheureux in samenwerking met de Cellule architecture van de Federatie Wallonië-Brussel*

Product News

Zoom out

- 84 De no-nonsense-architectuur van Johannes Norlander *Gitte Van den Bergh*
85 Duurzaam en flexibel *Chloé Raemdonck*
88 Robbrecht en Daem ontcijferd *Pieter T'Jonck*
89 Weergeven en beschrijven: kaarten en hun grondgebied *Guillaume Vanneste*
90 Lezingenreeks ACROSS *Gitte Van den Bergh & Léone Drapaud*

Student

- 92 Optimism – Building Europe
93 Een tweede adem voor de WTC-toren
94 Noordstation Brussel, katalysator voor de herbestemming van de wijk

REDACTIE

Hoofdredacteur
Lisa De Visscher
Adjunct-hoofdredacteur
Pierre Lemaire
Redactieassistent
Gitte Van den Bergh
Productiecoördinator
Grégoire Maus
Eindredactie Nederlands
www.controltaaldelete.be
Eindredactie Frans
Benoît Francès
Vertaling
Marina Festré, Alain Kinsella,
Wouter Meeus, Ann Michiels,
Antoon Wouters
Vormgeving
Joris Kritis (with Terry Kritis)
Font
AEG Renner & Starling
Drukkerij
Die Keure, Brugge
Beeld cover
Kerk Kwaadmechelen,
Bogdan & Van Broeck
Beeld cover fundamenteel
atelier tom vanhee – GRAUX &
BAEYENS architecten –
Ingenium nv – Util cvba

Redactiecommissie
Olivier Bastin, Francis Catteeuw,
Agnieszka Zajac
Voorzitter
Ward Verbakel
Redactieadres
Ernest Allardstraat 21/3 –
1000 Brussel
redactie@a-plus.be
www.a-plus.be
A+ is een publicatie van
ICASD VZW
Informatiecentrum voor Architectuur,
stedenbouw en design

Verantwoordelijke uitgever
Philémon Wachtelaer
Ernest Allardstraat 21/3 –
1000 Brussel
Copyright ICASD
De verantwoordelijkheid voor
de gepubliceerde artikels berust
uitsluitend bij de auteurs.
Alle rechten voor het (zelfs
gedeeltelijk) reproduceren, vertalen
of herwerken zijn voorbehouden
voor alle landen.

RAAD VAN BESTUUR ICASD

Voorzitter
Philémon Wachtelaer
Vicevoorzitter
Chantal Vincent
Secretaris
Geert De Grootte
Leden
Olivier Bastin, Dag Boutsen,
Sylvie Bruyminx, Maarten Delbeke,
Paul Dujardin,
Brigitte Gouder de Beauregard,
Benoît Moritz,
Piet Van Cauwenberghe,
Eddy Vanzieleghem,
Ward Verbakel

PROGRAMMERING

Coördinatie
Roxane Le Grelle

COMMUNICATIE & MARKETING

Verantwoordelijke
Louise van Lathem

PUBLICITEITSREGIE A+ MEDIA

Rita Minissi, rita.minissi@mima.be
Tel +32 (0)2 332 37 82
Ernest Allardstraat 21/3 –
1000 Brussel

ADVERTEERDERS

ALBINTRA
BOZAR
CARRIÈRES DU HAINAUT
ECOBAT CONSTRUCT
FINSTRAL
GEBERIT
GROHE
KINNARPS
KORATON
REYNAERS
SOPREMA
STÛV
VANDERSANDEN
VIEGA
VISSMANN
VILLEROY & BOCH
VOLA
WIENERBERGER

Biografieën

Bart Tritsmans

is doctor in de geschiedenis en de ingenieurswetenschappen. Hij publiceerde recent het boek 'Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden' over de geschiedenis van stedelijk groen. Hij werkt bij het Vlaams Architectuursinstituut, en publiceert en doceert geregeld over architectuur(geschiedenis).

Birgit Cleppe

is ir-architect, schrijft een doctoraat over naoorlogse kunst-documentaires bij Steven Jacobs aan de Vakgroep Kunstwetenschappen van de UGent en is redactielid van het 'Architectuurboek Vlaanderen 2018'. Daarvoor werkte ze mee aan tentoonstellingen en publicaties van het VAI en Bozar.

Chloë Raemdonck

bekwaamt zich sinds 2010 als ingenieur-architect in herbesteding en restauratie van beschermd erfgoed, waarbij ze zich in het bijzonder interesseert voor het energetische vraagstuk van deze gebouwen.

Emeline Curien

is docent bij ENSArchitecture Nancy en een onderzoeker bij LHAC. Door de staat gecertificeerde architect en arts van de kunstgeschiedenis, doet ze onderzoek naar de hedendaagse praktijken van architecten in België, Frankrijk en Zwitserland, onderzoek dat ze deelt via tentoonstellingen en publicaties.

Guillaume Vanneste

is ingenieur-architect, docent en onderzoeker aan de architectuurfaculteit LOCI van de UCL. Hij doceert architectuurprojecten op masterniveau en doet onderzoek naar stedenbouwkundige oplossingen in verstrooid gebied.

Hubert Lionnez

is architect (ISA La Cambre). Hij doceert het project aan de Faculteit Bouwkunde La Cambre Horta van de ULB en werkt bij Karbon architectuur & stedenbouw.

Jan Thomaes

Architect-kunsthistoricus, docent aan Universiteit Antwerpen. Zaakvoerder van het bureau DMT architecten. Publiceert sinds 1983 over de architectuur van Expo 58, en sinds 1989 over architect Jacques Dupuis.

Maurizio Cohen

is architect en doceert aan de faculteit Architectuur La Cambre Horta ULB (Brussel) en aan de Ulg (Luik). Hij is journalist, criticus en curator van tentoonstellingen. Hij is lid van Docomomo Belgium.

Nicole Fröhlich

is afgestudeerd aan de TU Delft. Sinds kort is zij verbonden aan de Faculteit Architectuur aan de KU Leuven, waar zij onderzoek verricht naar de herbesteding van kerken.

Noémie Drouguet

is doctor in de museologie, coördinator van de onderzoeksafdeling van ESA Saint-Luc Liège en docent aan de universiteit van Luik. Ze richt haar onderzoek op de tentoonstelling, de scenografie en het beheer van collecties.

Philippe Bodeux

is een journalist. Na een opleiding in de Romaanse filologie en journalistiek, werkte hij 19 jaar bij de krant 'Le Soir', waarvoor hij met name het nieuws van de staalindustrie in Luik behandelde.

Pierre Morel

werkte vijftien jaar als freelancejournalist voordat hij overstapte naar een Waals ministerieel kabinet.

Pieter T'Jonck

is architect en schrijft voor diverse kranten, tijdschriften en boeken in binnen- en buitenland over architectuur, beeldende kunst en podiumkunsten. Hij werkt voor Klara Radio en was hoofdredacteur van A+.

Raymond Balau

is architect en urbanist, professor en verantwoordelijke van het keuzevak Espace urbain aan het ENSAV La Cambre. Hij is kunst- en architectuurcriticus en curator van tentoonstellingen.

Sven Sterken

is ingenieur-architect en professor architectuurgeschiedenis aan de Faculteit Architectuur van de KU Leuven. Zijn onderzoek gaat over de architectuurcultuur van grote religieuze, commerciële en politieke organisaties.

Zsuzsanna Böröcz

is als kunst- en architectuurhistoricus verbonden aan de KU Leuven en de Universiteit van Antwerpen. Ze is onderzocht van Docomomo België en voorzitter van de Docomomo Internationaal Wetenschappelijk Comité over Interieurontwerp.

Vlaamse overheid

UPP
UNIE VAN DE UITGEVEREN VAN DE PERIODIEKE PERS VAN

Fundamente

Adaptive Re-use

Should I Stay or Should I Go?

Wat te doen met al die Brusselse gebouwen die tussen 1960 en 1990, de hoogdagen van de diensteneconomie, werden neergepoot? Terwijl veel te zeggen is voor hergebruik, kan ook sloop gerechtvaardigd zijn. Bouwmeester (bMa) Kristiaan Borret legt een aantal ijkpunten vast om de juiste toekomst van die gebouwen te garanderen.

Kristiaan Borret

Meer dan andere Belgische steden, is Brussel door de opkomst van de dienstensector drastisch veranderd. De inplanting van de Europese instellingen, de vermenigvuldiging van de Belgische overheidsadministraties, en de nationale en internationale bedrijven die destijds alle nog een grote centrale hoofdzetel wensten, hebben tussen 1960 en 1990 in Brussel een architecturale productie neergezet die reikt van laat-modernisme tot postmodernisme. Vele van deze gebouwen staan voor wat nadien *verbrusseling* is gaan heten.

De houdbaarheidsdatum van de diensteneconomie

De afgelopen maanden is er in Brussel een debat op gang gekomen over de houdbaarheidsdatum van deze architectuur. Belangrijke gebouwen uit de hoogdagen van de diensteneconomie voldoen definitief niet meer aan de opschuivende standaarden. De toekomst is onzeker voor het Sheraton Hotel aan het Rogierplein, de Philips-toren aan de Brouckère, het Europees Parlement, de KBC-gebouwen aan de Havenlaan, WTC en andere kantoor-torens in de Noordwijk, het voormalige Royale Belge-gebouw in Watermaal-Bosvoorde, en diverse andere. Het zijn *iconische* gebouwen in de zin dat ze bepalend zijn voor het stadsbeeld in hun omgeving en inmiddels een vertrouwd referentiepunt betekenen. De plannen gaan van bescherming als monument, over ingrijpende renovatie tot volledige sloop en vervanging.

Wat te doen met die gebouwen? De essentiële vraag is of het verdedigbaar is deze gebouwen te slopen om plaats te maken voor nieuwbouwprojecten. En zijn die nieuwe projecten dan die moeite waard? Het spreekt voor zich dat het antwoord niet eenduidig is en dat er voor elk gebouw een afzonderlijke afweging te maken is. De Brusselse bouwmeester maître architecte (bMa) blijft in deze discussie niet langs de zijlijn staan. Bij verschillende wedstrijden is de keuze voor behoud of afbraak al meermaals genomen. In oktober 2017 hebben de bMa en CIVA in de Philips-toren een debatavond georganiseerd met als titel 'Should I Stay or Should I Go?'.
 © Dieter Leyssen

Jury van de ontwerpstudio 'Hybrid Business Districts - Brussels North' van Freck Persyn, Dieter Leyssen en Nick Ceulemans van UHasselt.

De beginnende discussie laat toe om een aantal ijkpunten vast te leggen om in de toekomst met meer kennis van zaken de kwestie van afbraak of hergebruik te kunnen tackelen.

We denken dat een juiste afweging over de toekomst van dit soort gebouwen het best volgens vier assen gebeurt: erfgoed, economie, duurzaamheid en stedelijkheid.

Erfgoed

Bijna nooit is er sprake van bescherming als monument. Toch zijn er sporadisch pareltjes gerealiseerd. Misschien verdienen de bedrijfszetels van Glaverbel (Renaat Braem) of Royale Belge (René Stapels) wel erkenning als architecturaal erfgoed?

Er is behoefte aan een grootscheepse vervollediging door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van de inventaris van het bouwkundig erfgoed in de periode van de naoorlogse architectuur. Zo zal het duidelijk zijn welke gebouwen nooit afgebroken of verminkt mogen worden en welke gebouwen met de nodige egards behandeld moeten worden bij een ingrijpende renovatie.

De waardering van erfgoed komt altijd met vertraging op gang. Toen het Volkshuis van Victor Horta in 1965 afgebroken werd, was de weerstand tevergeefs omdat art nouveau nog niet geapprecieerd werd door het brede publiek. In de plaats kwam er een anonieme kantoor-toren die de stad negeert door op straatniveau vijf verdiepingen bovengrondse parkeergarage te verhullen achter een keurig gevelgrid met spiegelglazen vensters. Zonder te willen zeggen dat dit soort minimalisme op een goede dag ook onze harten zal veroveren, is het wel zo dat de liefde voor de neutrale esthetiek van de laat-modernistische architectuur groeit, zelfs als die getooid is in vijftig tinten van beige, brons en gefumeerd glas. Bijvoorbeeld de kristallijne spiegelsymmetrie van het WTC-ensemble in de Noordwijk geniet de fascinatie van jong hip volk. Het is een generatie die niet meer getraumatiseerd is door de scabreuze geschiedenis van de afbraak van de vroegere volkswijk op dezelfde plek. Florence Knoll is Paul Vanden Boeynants aan het verdringen als boegbeeld van de Noordwijk.

Economie

De aanpak van gedateerde vastgoedproducten uit de jaren 60, 70, 80 en 90 is ook vandaag in de eerste plaats gewoon vastgoedproductie. Economische rentabiliteit staat voorop. Toch

KBC, Havenlaan, Brussel, Triple Living, OFFICE Kersten Geers David Van Severen i.s.m. NFA

zijn de voorwaarden van rentabiliteit aan het schuiven. In het spanningsveld tussen private projectontwikkeling en stedelijk kwaliteitsbeleid gebeurt het niet vaak: *money is on our side*.

Grote overheidsadministraties of bedrijfszetels die als enkelvoudige eindgebruiker een eigen gebouw zoeken, zijn er minder en minder. De tergend trage sloop van de monofunctionele kantoortoren TBR in de Noordwijk om die te vervangen door een nieuwe maar even monofunctionele kantoortoren voor Allianz Verzekeringen, is een stuip trekking van een voorbij tijdperk. Terwijl de afgelopen decennia de Noordwijk een saaie stoelendans was van elkaar afwisselende grootgebruikers, zijn de vastgoedspelers voor het eerst in het bestaan van de Noordwijk gedwongen na te denken over wat een succesvolle toekomst zou kunnen zijn.

Andere modellen komen op de proppen. Woningen kunnen vandaag meer geld opbrengen

dan kantoren. *Multi-tenant* verhuur levert een meer gemengde kantoerbevolking op. Meer en meer bedrijven raken geïnteresseerd in gebouwen-met-een-smoel. Als je de meest dynamische werknemers wilt aantrekken, dan helpt inwisselbare mainstreamarchitectuur je niet om een verschil te maken als werkgever. De site van Thurn & Taxis is op dat vlak baanbrekend geweest. Het is een commercieel succes hoewel – of omdat – de kantoren die er ingericht zijn verre van voldoen aan de normale standaarden van modulariteit en comfort. Dat opent de ogen van projectontwikkelaars om ook opbrengst te zien in gebouwen met een verleden dat wél aangepast, maar niet uitgewist wordt.

Duurzaamheid

Dankzij het pionierswerk van Rotor is het in Brussel gangbaar geworden om bij sloop van belangrijke gebouwen een inspectieronde te

Adaptive Re-use

Herbestemming van de Philipstoren aan de Brouckère in Brussel, Conix RDBM

doen en de herbruikbare materialen weg te halen. Het is fijn om de mooie plafonds van Jules Wabbes een tweede leven te geven. Maar in wesen is het niet meer dan cherrypicking en soms zelfs een schaamlap voor de totale afbraak. De uitdaging ligt erin om voortaan te proberen het gebouw *as such* te hergebruiken. Brussel kan na de klemtoon op passief bouwen, opnieuw een voortrekkersrol opnemen door het principe van circulariteit groot te maken.

Er duikt hier een onverwachte alliantie op. Voor de ontwikkelaar kan circulair bouwen economisch rendabel zijn. Niet zozeer door de nieuwe bouwkost die vermeden wordt, maar wel door een kortere looptijd van het project. Slopen in de stad moet traag gebeuren, en dan duurt de werf langer. Zeker als de rente opnieuw zal stijgen, weegt een kortere bouwtijd minder op de financieringskosten van de ontwikkelaar. Dat er zo minder vrachtwagens door de stad moeten rijden om beetje bij beetje het gebouw als afval weg te voeren, is een opsteker qua energiever-spilling, mobiliteit en stedelijke leefbaarheid.

Stedelijkheid

Terwijl veel in de richting van hergebruik pleit, kan sloop ook gerechtvaardigd zijn. Onder stedelijkheid begrijpen we engagement met de stedelijke samenleving door via programma of ruimtelijke geleding bij te dragen tot de activering van de publieke ruimte. Het is een speerpunt van goede stadsontwikkeling dat ook moet gelden in het geval van bestaand patrimonium dat een nieuwe beurt krijgt.

Gebouwen uit de jaren 1960–1990 hebben niet altijd veel interactie met de omgeving aan boord willen leggen en betekenen zelden een versterking van het stedelijke weefsel. Doodse monofunctionaliteit, blinde sokkels of trieste achterkanten zijn schering en inslag. Ook al kan de architectuurtaal fascineren of representatief zijn voor een tijdperk, de stedenbouwkundige invalshoek moet verbetering met het oog op een bredere context kunnen opperen, op het niveau van verbindingen, openheid, mixiteit, publieke ruimte. Sloop kan gunstiger zijn voor de stedelijke leefkwaliteit op langere termijn.

Afwegen op maat van elk project maar niet ad hoc

Erfgoed, economie, duurzaamheid en stedelijkheid zijn vier invalshoeken om de beslissing over hergebruik of de sloop volledig in beeld te krijgen. Ze laten een afweging toe op maat van elk project die toch niet ad hoc is. In de begeleiding door BMA van Brusselse projecten leidt dat voor verschillende situaties tot verschillende beslissingen.

Zo zijn de KBC-gebouwen langs de Havenlaan in zichzelf gekeerde eilanden. Toen de ontwikkelaar Triple Living enkele van deze kantoren wilde afbreken, was dat een evidente

keuze die de stad ten goede kwam. De KBC-gebouwen in kwestie waren door hun bouwdiepte en inplanting minder geschikt voor woonplaatgronden, terwijl woningen in plaats van kantoren op deze plek echt een stap vooruit betekent voor de buurt. Bovendien vormt de KBC-rij een echte dam tussen het toekomstige park langs het kanaal en de achterliggende buurt. Dankzij het ontwerp van OFFICE en NFA, zullen er eindelijk ook voordeuren zijn in de achterliggende woonstraat en zal de openheid van de buurt naar het kanaal hersteld worden. Dan loont het op stedenbouwkundig vlak de moeite om de bestaande gebouwen – nog geen twintig jaar oud – af te breken en is de terugkeer van *verbrusseling* echt niet aan de orde.

Bij de aanpak van de Philipstoren aan De Brouckère is het andersom. Het gebouw is natuurlijk een brutaliteit midden in de Brusselse binnenstad, maar het heeft zowel zijn charmes als zijn gore kantjes. Ontwikkelaar Whitewood werkte met Conix RDBM een goed gebalanceerde renovatie uit. In de toren blijven kantoren, met de troef van daglicht en uitzicht dankzij een ondiep grondplan zoals dat vandaag niet meer gebouwd wordt. Beneden wordt de sokkel resoluut opengemaakt naar de straten rondom zonder de brutalistische sixties-look af te voeren. Omdat ook de parkinginritten en de keerlus voor bussen rondom weggehaald worden, zal deze scharnierzone tussen de centrale lanen en de omgeving van de Vismarkt een forse stedenbouwkundige opwaardering krijgen. Er is een zeer precieze ambitie om ter plaatse en op grote schaal materialen te hergebruiken en dat is omwille van de grote maat voor Brussel grensverleggend op het vlak van circulariteit. Zo komen de zaken als het ware op zijn kop te staan. Wat ooit laat-moderne vermindering van het historische stadsweefsel was, vergt geen afbraak en herstel volgens de ideologie van de reconstructie van de stad. Brutaal modernisme wordt via een fijnzinnige benadering ingevoegd in het ideaal van de organische evoluerende Europese stad. De slang bijt in zijn staart. ▲■●

Herbestemming van de Philipstoren aan de Brouckère in Brussel, Conix RDBM

in samenwerking met
BOUWMEESTERMAITREARCHITECTE

A+271: Resistance & Negotiation

© Filip Dujardin

Kapelleveld, dvvt architecten

Van de procedure over de opdracht en het eerste ontwerp tot uitvoering: in elke fase van het ontwikkelingsproces van de architectuur moet worden afgekend met verschillende soorten weerstand. De weerstand van de procedure, van de opdrachtgever, van het budget, het programma, de normen, de uitvoeringsdetails, de werf of het gebruik.

Deze weerstand biedt vaak een kans op vernieuwing – een nieuwe procedure, een aangepast ontwerp, een andere manier van werken met opdrachtgever of aannemer – en resulteert soms zelfs in een beter project. En dat is precies de meerwaarde van de architect. Met projecten van V+, noArchitecten, Nu Architectuura-telier, Alain Richard en Pierre Hebbelinck.

Cover

Randmotief
© Richard Venlet,
Vieux Nice, 2017

Abonnementen

www.a-plus.be
abonnement@a-plus.be